

І. ФРАНКО ПРО ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Проаналізовано погляди І.Франка щодо характеристики форм та головних рис права, яке діяло на українських землях під владою Російської імперії. Наукові праці письменника багаті фактичним матеріалом та оригінальними ідеями, вони мають велике значення для створення цілісної картини розвитку українського права. І.Франко звертав увагу на особливості соціально-економічної та державно-політичної системи царської Росії. Він визначав специфіку основних джерел та інститутів права українських земель, які знаходились у правовому просторі російського законодавства.

Ключові слова: Іван Франко, Російська імперія, право, джерела права, закони.

Постановка проблеми. І.Франко не був фаховим юристом, проте його енциклопедичні знання сприяли формуванню власних поглядів на правові явища і процеси сучасної йому дійсності. У висловлених ним більше ста років тому прогресивних ідеях відображені інтелектуальні правові здобутки цілої плеяди українських письменників і публічних діячів, які є актуальними завдяки їх гуманістично-демократичній спрямованості. Тому не випадково дослідження І.Франка знаходять своє застосування в історико-правових працях сучасних науковців.

Нова історична доба зумовлює зміну інтерпретацій постаті І.Франка як ученого, актуалізує його світоглядні орієнтири, висвітлює нюанси його правових ідей, збільшує можливості пізнання його праць. Особливо цікавою та актуальною темою, яка знайшла відображення у працях письменника є характеристика І.Франком права, яке діяло на українських землях під владою Російської держави.

Ступінь наукової розробки проблеми. Погляди І.Франка на адміністративно-управлінські структури Російської імперії та право, яке діяло на підвладних територіях, були розглянуті у дослідженнях Я.Грицака [2,3], О.Копиленка [4], М.Кравця [5], О.Скакун [9], Д.Славича [10], Я.Славутича [11], Б.Червака [14] та ін.. На жаль, франкознавчі праці радянського періоду позначені впливами методологічних стереотипів, що призводило до перекручувань та фальшувань політико-правових ідей письменника. Тому, окремі концептуальні оцінки, міцно закорінені у франкознавстві, потребують перегляду. Сучасний етап дослідження вирізняється плюралізмом методологічних підходів щодо величезного масиву творчого спадку Каменярка.

У науковій спадщині І.Франка фіксуємо ряд праць, у яких вчений більшою або меншою мірою розглядав джерела права періоду перебу-

вання українських земель під владою Російської імперії: „Університети в Росії” (1887 р.), “Подуви весни в Росії” (1904 р.), “Ukraina irredenta” (1895), „Дещо про польсько-українські відносини” (1895 р.), „Правове становище української літератури в Росії” (1895 р.), “Южнорусская литература” (1904 р.), “Історія української літератури”.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі ґрунтовного аналізу наукових праць І.Франка, з’ясувати погляди письменника щодо характеристики та оцінки права, яке діяло на українських землях під владою Російської імперії. Проведене дослідження спрямоване на те, щоб систематизувати, уточнити, конкретизувати, комплексно представити погляди І.Франка на право, визначити їх ідейно-практичну значущість для українського суспільства в умовах розбудови правової держави.

Виклад основного матеріалу. В кінці XVIII – другій половині XIX століття державний лад і право на українських землях залежали від того, до складу якої з держав вони входили: Росії чи Австрії. Питання про ставлення І.Франка до цих двох монархій є важливим і дискусійним. І справа не лише в тому, що за життя письменника українські землі перебували під їх владою. „Підвладний” період І.Франко вважав етапом у процесі здобуття українцями свободи і незалежності. Саме цим, на нашу думку, пояснюється зацікавлення письменника організацією політичної влади та правової системи Австрії і Росії. З названими державами у І.Франка були пов’язані роздуми про реальні умови існування українського народу. У цьому питанні він був чесним і об’єктивним аналітиком.

Ученого важко звинуватити в особливій приязні до якоїсь із цих держав, у зраді інтересів власної, ще не існуючої, але такої бажаної держави. У радянський період фальшувань і замовчувань, позиції І.Франка щодо вказаної пробле-

ми, трактувалися однозначно: він критикував „недосконалий” і „ворожий” лад Австрії і захоплювався „братньою” Росією. Сучасний період вимагає перегляду цих пріоритетів, проте, залишається імовірність впадання у діаметрально протилежну крайність. Для об’єктивного окреслення Франкових поглядів, потрібно звернутися до його праць.

У статті „Десять про польсько-українські відносини” (1895) І. Франко охарактеризував становище українців, поділених між двома державами. Він писав: „Український народ, що налічує близько 20 мільйонів і займає великі простори від Сану до Кубані, перебуває у вкрай ненормальному становищі. Історія останніх сторіч склалася так нещасливо для нього, що він відстав від своїх сусідів щодо розвитку як політичного і суспільного, так й інтелектуального. Поділений на дуже нерівні частини між двома могутніми державами, в одній з яких усіма засобами політичної влади і адміністративного свавілля утримується на рівні вегетування такою мірою, що навіть його мова там є недозволенним плодом. У другій користується, що правда, опікою конституційних законів, але, позбавлений імуших і впливових верств, надто мало може з неї користати” [13, т. 46, кн. 2, с. 259].

Не просто загальний інтерес спонукав І. Франка проаналізувати стан державного життя в Росії. Він з сумом вказував на той факт, що „... і дев’ять десятин нашої нації стогне в тім ярмі, бере участь у тій страшній трагедії і евентуально мусить брати участь у боротьбі за людське та горожанське відродження Росії” [12, т. III, с. 557]. Свобода народностей, які проживали в Росії, на думку І. Франка, стала б на користь державі і покращила б відносини в країні. Письменник пропагував зміну державних і громадських російських порядків.

Розглядаючи традиції державного життя в Росії, вчений звертає особливу увагу на часи правління Івана Грозного. І. Франко вказував на організацію в той час широкої системи каральних заходів (терор, страти, конфіскація майна) проти вищих верств суспільства за нібито підозрою у державній зраді. Крайній деспотизм і залякування населення були закономірними ознаками російської державної системи [12, т. III, с. 546]. І. Франко дорікав російській владі за деморалізацію судочинства. Він вважав, що Росія зганьбила себе на весь світ „безумною” системою русифікації в Польщі та в Литві, заборонаю української мови, руйнуванням залишків автономії підвладних їй територій. Цікавою є стаття І. Франка 1895 р. „Правове становище української літератури в Росії”. На початку своєї розвідки

він процитував російського поета О. Пушкіна, який ще до 1825 р. сказав: „В России нет закона, Но столб, а на столбе корона”.

І. Франко, підкреслював, що безмежність самовладства доводила римських володарів до недуги, до спеціальної форми божевілля, яку наука називає *Cäsarenwahnsinn*¹. Ознаки цієї хвороби, на думку письменника були властиві і російським самодержавцям. „Всеволодний російський чиновник дуріє. Не знаходячи меж ані опору своїй самовладі, він стратив почуття різниці між можливим і неможливим. Не почувавши ніякої одвічальності за свої вчинки, він стратив почуття різниці між дозволеним і недозволеним”, – зауважував учений [12, т. III, с. 545].

Характеризуючи становище Росії в 50-х рр. XIX ст. І. Франко писав: „Були се важкі часи в житті Росії. В роках 1854-1856 тяглася велика війна трьох європейських держав: Англії, Франції й Турції з Росією. Росію побито на півострові Крим. При тім виявились страшні не порядки в російському житті: підкупства, крадіжки, зіпсуття, урядників, нездарність генералів, темнота і безрадість” [12, т. III, с. 277]. Всі ці недоліки державного життя були „виплекані” 35-річним самовладним правлінням царя Миколи I. „Всі освіченіші люди зрозуміли, що так далі йти не може, що треба якоїсь зміни, більшої свободи, більшої законності в державі, а головне, що треба скасувати огидливе кріпацтво, яке досі панувало в Росії і робило всі мільйони селянського люду робочою худобою, власністю панів. Кріпацтво тим було гірше від панщини, що над кріпаком пан мав маже необмежену власть, міг продати його, проміняти, навіть забити на смерть мало що не безкарно”, – писав учений [12, т. III, с. 277].

Про правління Миколи I, І. Франко писав: „... ще с’як-так можна було сказати, що він „держить” Росію, що кермує нею, що її зовнішня і внутрішня політика – його діло або бодай ведеться в загальних напрямках, так, як він того хоче, то про жодного з його наступників сього не можна сказати. Зі смертю Миколая I вмер остатній самодержець Росії, остатній чоловік, що силкувався держати в своїх руках керму величезного корабля і щасливо докермував його на мілізну, на якій він мусив сісти” [12, т. III, с. 543].

„Зміною пануючого” у статті „Подуви весни в Росії” називає І. Франко історично важливу подію у внутрішній політиці держави – прихід на престол замість Миколи I, Миколи II. І різницю в цьому факті письменник бачив не тільки в зміні престолонаслідників, скільки в зміні способів управління

¹ Божевіллям Цезаря (нім).

державою. Правління Миколи II І.Франко називає „пародією самодержавія”, „млявим, навіть гумористичним епілогом безмірно страшної і жорстокої трагедії попередніх двох правлінь”.

Останню „комедію” правління Миколи II І.Франко пов’язував з Гаагською мирною конференцією, проведеною у Нідерландах у 1899 р. На ній була прийнята конвенція, яка встановлювала закони і звичаї війни, порядок мирного розв’язання міжнародних суперечок, визначення прав і обов’язків нейтральних країн. Після цієї конференції „вибухла одна з найстрашніших війн, які лише зазнала всесвітня історія, всі події, всі виступи сього володаря носять на собі аж надто виразні признаки чогось несамовільного, аж смішного в своїй жалкій безпомічності”, – підсумував І.Франко. Саме ці риси поведінки імператора характеризують його як „манекен на царському престолі, ляльку на пружинах, якими порушують незримі, невлітими руки” [12, т. III, с. 545].

Аналізуючи становище українських земель під владою Російської держави, І.Франко звертав увагу на такі ознаки, як відсутність власних шкіл і виробленої освітньої традиції, відсутність перейнятого народолюбними думками духовенства, письменників, української національно-обороняючої преси, відсутність підтримки українців у законодавчих органах держави [12, т. III, с. 571]. Письменник наголошував на прагненнях російської інтелігенції після тридцяти років жорстокого миколаївського режиму „... знайти якісь законні норми для свого життя й діяльності, усунути найтяжчі його болячки – кріпацтво, продажність та корупцію в урядах, кромішню темноту в сфері ділового життя” [12, т. III, с. 541].

І. Франко у розвідці „Університети в Росії” (1887 р.), описуючи процес „християнізування” Казанського університету імператором Олександром I на початку XIX ст., зауважував: „Реакція все поперевертала догори ногами. Професора природного права, яке для реакції найбільше було сіллю в оці, змусили викладати за реакційним підручником. Утворено кафедру конституційного права, але не з тою метою, щоб доводити необхідність конституційного порядку, а виключно для того, щоб очорнювати і висміювати цей порядок і будь-яке прагнення до нього. Замість римського права викладалося візантійське. Ректора університету професора Сольцева ретрогради звинуватили в тому, що він, йдучи за „Критикою чистого розуму” Канта, природне право виводив не з священного писання, а з чистого людського розуму” [13, т. 46, кн. 1, с. 496]. Ці зміни І. Франко називав „поворотом до гіршого”, а

апогеем такої християнізації він вважав звільнення з посади професора Петербурзького університету, російського юриста О.Куніцина за його твір „Право природи”, тисяча примірників якого було конфісковано.

Про „добу великих реформ” Олександра II І.Франко писав: „...Перемінено старе судівництво, заведено суди присяглих, повернено з неволі тих, що були за царя Миколи позасуджувані за „політичне”, в тім числі й нашого Кобзаря Тараса Шевченка, надано вільніші права школам, університетам, містам, далі 16 ст[арого] ст[илію] лютого 1861 р. скасовано кріпацтво, а потім в більшій частині російських губерній (окрім Польщі і Правобережної України) заведено „земства”, щось немов повітові і губерніальні сойми” [12, т. III, с. 277]. Проте, вчений наголошував, що ці зміни соціально-політичного характеру були надто половинчастими, непослідовними і бюрократичними.

Аналізуючи проведені реформи 1860-х років, І.Франко зауважував, що селянам крім волі, надавалась також земля. Саме тому, важливим моментом стало скільки, якої і за яку плату її надаватимуть. „Бо коли селяни одержать землю лиху, піски, болота, а надто ще за великою оплатою, то й сама воля небагато на що їм здасться і вони швидко попадуть у нове, ще тяжче ярмо голоду, лихварів та всяких здирців” [12, т. III, с. 278]. Письменник чітко усвідомлював, що без просвіти селяни не зможуть користуватися отриманою волею. В останні роки правління Олександра II, як зауважує І.Франко, про нього говорили, „що він хіба тим „самодержець”, що і його самого держать”. А передача Олександром III монархічної влади у спадок своїм нащадкам, на думку письменника – не що інше, як передача „мальованого престолу і мальованої декорації самодержавства, зовсім позбавленої його змісту”.

І.Франко підкреслював, що ставлення Російської держави до українців проявлялося також на рівні законотворення. В 1863 р. російським міністром внутрішніх справ Валусєвим був виданий указ про заборону публікації книжок українською мовою, оскільки українське слово ототожнювалось з сепаратизмом. Продовженням такої позиції став сумнозвісний наказ від 18-30 травня 1876 р.

В XIX ст. у офіційних російських колах українських рух і культура сприймалась не інакше як „вигадка”, „провокація” поляків чи австрійців. Повне політичне поневолення Наддніпрянської України супроводжувалось ідеологічним, ментальним і духовним розчиненням переважної більшості українців в ідеї єдності „русс-

кого народу”. В суспільній думці утверджувалась позиція невизнання української національної самобутності і прав на самостійне політичне життя. Характеризуючи права українців у Росії в 90-х рр. XIX ст. І.Франко писав, що „... всякі балакання обрусителів про штучність українського руху, се пусті фрази...”, українська література, українська школа, як і український театр в Росії досягли б високого рівня розвитку, „... коли б їх не здержували залізні кліщі державної самоволі” [12, т. III, с. 257,].

У статті І.Франка “Подуви весни в Росії” (1904 р.) порушуються питання поваги суспільства до законів, віри в непохитність основ закону, обов’язку дотримання законних приписів. Письменник процитував повідомлення Чернігівського земства, у якому йшлося про відсутність в російському суспільстві II половини XIX ст. почуття законності. Там було написано: “Наша історія не могла виробити такого почуття. Зіпсування обичаїв, що явилось наслідком кріпосного права, неодвічальність і безконтрольність бюрократії, безсильність суду не дали розвинути в давній суспільності повазі до закону” [12, т. III, с. 565-566]. Учений зауважував, що і на початку XX ст., крім окремих мікроскопічних здобутків, ситуація у Росії кардинально не змінилася: „Політичних арештуються і гноять по тюрмах адміністраційним „порядком”, заграничні газети замазують чорнилом, військо стріляє на резервістів та робітників і ні про які гарантії свободи особи, думки, слова та коаліцій нічого не чувати” [12, т. III, с. 567]. І.Франко звертав увагу на те, що “свобода слова й інші елементарні свободи (особи, зборів і т.і.) – се ж і є ті неминучі гарантії закону, без яких не дасться побудувати державне життя в новочасній його формі. Всяке стіснення свободи слова, де б воно не було, се порушення законності і самої підвалини її” [12, т. III, с. 565].

Стаття 1906 р. „Українська трибуна в Росії”, заборонена в радянські часи, характеризується критикою російського імперіалізму. В 1905 р. в Росії почалася революція, яка протривала до 1907 р. Вона зумовила загальну активізацію громадського життя в країні, запровадження цілого ряду політичних і соціальних реформ. У Росії був встановлений законодавчий орган – Дума, вибори до якого досить демократичний характер. Для українського руху зазначені події спричинили до збільшення можливостей. Активізувалось право на ширше й офіційне використання своєї мови, мобілізувався партійний рух, сформувалась своя фракція у парламенті. І.Франко про це писав так: „Великі переми, викликані подіями

останніх літ у внутрішньому житті Росії, довели між іншим і до того, що не тільки для українського слова відкрилася давно бажана, хоч далеко ще не повна свобода, але й для українського елементу виявилася можливість зазначити себе не лише в пресі, а також у громадському і політичному житті” [12, т. III, с. 355].

Письменник також наголошував на фатальних впливах попереднього безправного стану українців в Росії, зауважуючи, що „... для українців завдяки їх нещасному положенню тільки тепер починається те, що було досі доступне іншим народом Росії, – широка дискусія на рідній, отже, всій народній масі доступній мові...” [12, т. III, с. 355]. Викриваючи ситуацію, в якій домінуючою думкою є позиція про суцільну і неподільну Росію, через що обмежуються можливості недержавних національностей, а також встановлюється вороже ставлення до них зі сторони російського суспільства, І.Франко пише, що до першої російської Державної Думи репрезентація українців відбулася через посередництво загально-російських партій, до складу яких входили українці, зв’язані політичними програмами цих партій. „Тільки „а posteriori”¹ вже на парламентарнім ґрунті розпочали з ініціативи деяких свідомих українців проби – звести до купи послів українського походження, звести не лише механічно як земляків, але також ідейно та політично на основі спільної національної свідомості та спільної суспільно-політичної програми” [12, т. III, с. 356].

І.Франко позитивно оцінював і підтримував позиції, викладені М.Грушевським у статті „Национальный вопрос и автономия”. Розглядаючи постулат українського історика про „принцип широкої самоуправи національних територій”, І.Франко підтримував його, доповнюючи, що „сей принцип повинен бути проведений у всіх територіально-громадських організаціях, починаючи від сільської громади аж до провінціального сейму, що обіймав би всю дану національну провінцію. Компетенція тих автономних корпорацій повинна бути якнайширша, щоб дала змогу якнайширшого громадського і освітнього розвою даної нації” [12, т. III, с. 357]. Справедливим називає І.Франко твердження М.Грушевського про існування старої централістичної звички нерівного відношення зі сторони російських партій до різних народностей, визнаванням автономії одних і запереченням автономії інших. Така ситуація, крім провокації національної боротьби, призводить до гальмування поступового

¹ Пізніше (лат.).

руху усього державного устрою і зупинки його відродження.

Висновки. Отже, “Підвладний” період українських земель після їхнього переходу до складу Російської імперії І.Франко вважав певним етапом у процесі здобуття українцями свободи і незалежності, а також власної держави. Російській владі І.Франко дорікав за процеси надмірної русифікації неросійських народів, заборону української мови, руйнування залишків автономії на підвладних їй територіях. На його думку, ставлення Російської держави до українців проявлялося також на рівні законотворення. Чого вартий тільки указ, виданий міністром внутрішніх справ Валуєвим про заборону публікації книг українською мовою. Реформи, проведені російською владою, І.Франко вважав половинчастими, непослідовними і бюрократичними, а тому, мало корисними для українського народу.

Список літератури

1. Брагінець А. С. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка / А. С. Брагінець. – Л. : Кн.-журн. вид-во, 1956. – 412с.
2. Грицак Я. Й. “...Дух, що тіло рве до бою...” : спроба політичного портрета Івана Франка / Я. Й. Грицак. – Львів : Каменяр, 1990. – 177 с.
3. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні : Франко та його спільнота (1856-1886) / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2006. – 632 с.
4. Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї Т.Шевченка та І.Франка в сучасній ідеологічній боротьбі / О. Л. Копиленко. – К. : Наук. думка, 1990. – 116 с.

5. Кравець М. М. Іван Франко – історик України / М. М. Кравець. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 204 с.

6. Луців Л. Іван Франко – борець за національну і соціальну справедливість Лука Луців. – Нью Йорк : Свобода, 1968. – 653 с.

7. Мазепа В. І. Культуроцентризм світогляду Івана Франка / Володимир Іванович Мазепа. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 232 с.

8. Медвідь Ф. Ідеал національної самостійності в трактуванні Івана Франка / Федір Медвідь // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали міжнар. наук. конф., (Львів, 25-27 верес. 1996 р.) / ред. кол. : Л. Бондар [та ін.]. – Львів : Світ, 1998. – С. 169–173.

9. Скакун О. Ф. Іван Франко: (из истории политической и правовой мысли) / О. Ф. Скакун. – М., 1987. – 128 с.

10. Славич Д. Питання джерел та походження влади в теоретико-політичній спадщині І.Франка / Дмитро Славич // Вісн. Київ. ун-ту : сер. “Філософія, політологія”. – К, 1995. – Вип. 24. – С. 26–36.

11. Славутич Я. Іван Франко і Росія / Яр. Славутич. – Вінніпег : УВАН, 1959. – 25 с.

12. Франко І. Вибрані твори / І.Франко : у 3 т. / ред. кол. : В. Скотний [та ін.]. – Дрогобич : Коло, 2004.

13. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко / Редкол. : Є. П. Кирилук (голова) та ін. – К. : Наук.думка, 1976-1986. – Поклики на це видання в тексті в квадратних дужках : друга цифра означає том; третя – сторінку.

14. Червак Б. “Наперед українці!”: До національної ідеї І.Франка / Богдан Червак. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 38 с.

Стаття надійшла до редколегії 17 серпня 2012 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії М.В. Никифороком.

O.B. Bunchuk

I.FRANKO ABOUT THE FEATURES OF STATE-LEGAL DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LANDS IN THE RUSSIAN EMPIRE

Summary

The article analyzes the views of Ivan Franko on characteristics and main features of the law, which acted on the Ukrainian lands under the rule of the Russian Empire. Scientific writer rich actual material and original ideas, they are of great importance for creating a complete picture of the development of Ukrainian law. Franko paid attention to the features of the socio-economic and public-political system of Imperial Russia.

Key words: Ivan Franko, Russian Empire, law, sources of law, acts.

О.Б.Бунчук

**И.ФРАНКО ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ
УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В СОСТАВЕ РУССКОЙ ИМПЕРИИ**

Аннотация

Проанализированы взгляды И.Франко относительно характеристики форм и главных черт права, которое действовало на украинских землях после перехода под власть Российской империи. Научные работы писателя богаты на фактический материал, а также оснащены оригинальными идеями, которые оказывают большое влияние формирование взглядов об развитии украинского права. Значительное внимание уделено исследованию взглядов И.Франко на особенности социально-экономической и государственно-политической системы царской России.

Ключевые слова: И.Франко, Русская империя, право, источники права, законы.